

ФОРМУВАННЯ ЕТИКЕТНОГО СКЛАДНИКА КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ ПРИ ВИВЧЕННІ УКРАЇНСЬКО Ї МОВИ ЯК ІНОЗЕМНОЇ

Мар'ян Скаб

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича (Україна)

Streszczenie. W artykule wyznaczono etapy i metody kształtowania składników etykiety językowej kompetencji komunikacyjnej w nauce języka ukraińskiego jako obcego. Autor proponuje konsekwencję przy wyuczeniu się formuł etykiety językowej, komentuje lingwodydaktyczne środki, zadania i ćwiczenia, które mogą być w tej nauce wykorzystane.

Słowa kluczowe: etykieta językowa, kompetencja komunikacyjna, lingwodydaktyka, nauczanie języka ukraińskiego jako obcego

Każdy, kto poznawał język obcy wie, jak trudno jest – mimo znajomości słownictwa i gramatyki danego języka – zachować się stosownie w konkretnej sytuacji komunikacyjnej, w kontakcie z rodzimym użytkownikiem danego języka. Ile rodzi się wówczas wątpliwości [...]. Tego rodzaju dylematy – związane nie tyle z poprawnym, co ze stosownym użyciem języka – są dlatego dla nierodzimych użytkowników języka (i jednocześnie użytkowników kultury) tak uciążliwe, że grożą narażeniem się na miano osoby niewychowanej, nieobitej towarzysko¹.

Ефективність спілкування забезпечують

не лише від бажання мовця вступити у контакт, але й від уміння реалізувати мовленнєвий намір, яке залежить від ступеня володіння одиницями мови й уміння використовувати їх у конкретних ситуаціях спілкування”².

Ці умови володіння мовою складають сутність комунікативної компетенції, яка належить до „центральної категорії комунікативної лінгвістики та лінгводидактики”³.

Комунікативна компетенція, – за визначенням українського дослідника Я. Радевича-Винницького, – це система знань, умінь і навичок, потрібних для ефективного спілкування. Щоб правильно спілкуватися і досягти мети спілкування, комунікант має володіти великою сумою систематизованих знань про мовні і немовні засоби спілкування, людську психіку, культуру, суспільство, національну своєрідність тощо⁴.

¹ *Grzeczność nasza i obca*, pod red. M. Marcjanik, Warszawa 2005, s. 7.

² Е.М. Бастрикова, *Коммуникативная компетенция как лингводидактический феномен* [в:] *Русская и сопоставительная филология: Лингвокультурологический аспект*, Казань 2004, с. 43.

³ Там само.

⁴ Я. Радевич-Винницький, *Етикет і культура спілкування*. Навчальний посібник, 2-ге вид., перероб. і доп., Київ 2006, с. 21–22.

Перспективним для з'ясування особливостей мовленнєвої діяльності як своєрідного закономірного вияву комунікативної компетенції представників того чи того етносу (його частини) є дослідження особливостей такої поведінки в парадигмі теорії комунікативної поведінки, розробленої Й. Стерніним, його учнями та послідовниками [дивись, зокрема⁵]. Концепцію комунікативної поведінки із самого початку її створення та застосування запроваджували як важливий напрямок розширення та поглиблення теоретичної й практичної підготовки фахівців у сфері міжнаціональної комунікації, а тому в такому ключі переважно працювали дослідники іноземних мов та методики їх навчання та вивчення. Відповідно й об'єктом вивчення ставало переважно порівняння виявів комунікативної поведінки росіян і представників доволі віддалених від них етносів – американців, англійців, німців, французів, фінів, китайців тощо. Такі дослідження видаються дуже важливими з методологічного погляду, оскільки дають змогу найвиразніше розглянути й окреслити проблеми нової теорії, виробити і відпрацювати методи та методики, способи та прийоми їх вирішення. Зокрема нагромаджений досвід дає підстави стверджувати, що: 1) достатньо глибоке й різнобічне вивчення особливостей комунікативної поведінки того чи того етносу можливе лише через його порівняння з іншим (іншими), причому досить віддаленими етносами (що більша віддаль, тим виразніші відмінності); 2) результати дослідження зазвичай представлені не як протилежності (легко й чітко усвідомлювані відмінності): про своєрідність комунікативної поведінки певної етнічної спільноти передусім свідчать частотні параметри вживання / тієї чи тієї одиниці або конструкції, причому, що ближчі народи (генетично, територіально, культурно-історично), тим менш помітними, хоча дуже важливими для повноцінної міжетнічної комунікації, будуть особливості їх комунікативної поведінки. Вважаємо, що запропонований шлях дослідження може бути корисним і при викладанні української мови як іноземної.

У мовленні кожної людини, в арсеналі її комунікативних засобів значну роль відіграє мовленнєвий етикет, який Ф. Бацевич визначив як

систему стандартних, стереотипних словесних формул, вживаних у ситуаціях, що повторюються повсякденно: вітання, прощання, вибачення, запрошення, побажання тощо⁶.

Для порівняння розглянемо й інші визначення мовленнєвого етикету. Так, відома російська дослідниця Н. Формановська пише, що мовний етикет у дії – це система

стійких формул спілкування, рекомендованих суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримання спілкування у виразній тональності відповідно до їх

⁵ Ю.Е. Прохоров, И.А. Стернин, *Русские: коммуникативное поведение*, Москва 2006, 328 с.

⁶ Ф.С. Бацевич, *Основи комунікативної лінгвістики*. Підручник, Київ 2004, с. 261.

соціальних ролей і рольових позицій відносно один одного в офіційних і неофіційних обставинах⁷,

і далі:

під мовленнєвим етикетом будемо розуміти соціально задані і національно специфічні правила мовленнєвої / комунікативної поведінки у ситуаціях встановлення, підтримання й розмикання контакту комунікантів відповідно до їх статусно-рольових та особистісних стосунків в офіційній та неофіційній ситуації спілкування⁸.

Найавторитетніше сучасне українське енциклопедичне лінгвістичне видання подає таку дефініцію:

Мовний етикет – усталені мовні звороти, типові формули, які використовуються у певних ситуаціях спілкування і відповідають національно-культурним традиціям суспільства або окремого соціуму. В широкому розумінні мовний етикет – це узвичаєні правила, норми мовної поведінки людей в обставинах безпосереднього контактування. Серед виражальних засобів української мови – типові формули звертання, вітання, прощання, побажання, подяки, поздоровлення, прохання, вибачення, співчуття тощо⁹.

Навчаючи української мови представників інших слов'янських народів, які мають досвід спілкування (тобто певні уявлення про комунікативну поведінку українців), треба наголошувати на тому, що комунікативна поведінка – ширше порівняно з мовленнєвим етикетом поняття, адже, як слушно стверджують Ю. Прохоров та Й. Стернін, мовленнєвий етикет „пов'язаний загалом зі стандартними мовленнєвими формулами у стандартних комунікативних ситуаціях, які відбивають категорію ввічливості”, а комунікативна поведінка також відбиває

прийняту тематику спілкування, сприйняття тих чи тих комунікативних дій носіїв мови, особливості спілкування у великих комунікативних сферах типу родина, колектив, іноземці, знайомі, незнайомі і багатьма іншими, [...] описує не лише ввічливе, еталонне спілкування, але й реальну комунікативну практику, [...] включає правила мовленнєвого етикету як складник¹⁰.

Автори теорії комунікативної поведінки говорять про три основні моделі опису комунікативної поведінки народу: ситуативну, аспектну й параметричну¹¹. Ми орієнтуємося на першу ситуативну модель, яка „передбачає опис комунікативної поведінки народу в межах стандартних комунікативних ситуацій”¹², оскільки саме „ситуативна модель найзмістовніша, найінформативніша і зручна для початкового етапу дослідження”¹³.

⁷ Лінгвістический энциклопедический словарь, Москва 1990, с. 413.

⁸ Н.И. Формановская, *Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика*. – М.: Изд-во „ИКАР”, 2007. – С. 390.

⁹ Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во „Українська енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 333.

¹⁰ Ю.Е. Прохоров, И.А. Стернин, *Русские: коммуникативное поведение*. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2006. – С. 34.

¹¹ Там само, С. 86–88.

¹² Там само, С. 86.

¹³ Там само, С. 88.

Аналіз одиниць мовленнєвого етикету, як ми бачили із наведених вище визначень, теж пов'язаний із певними стандартними ситуаціями. У цій розвідці маємо на меті, опираючись на надбаннях теорії та практики мовленнєвого етикету взагалі та українського мовленнєвого етикету зокрема¹⁴ [дивись, принаймні, праці: 3; 5; 6; 8; 9; 10; 12; 13] сформулювати найзагальніші відповіді на запитання: **що вивчати** з-поміж одиниць мовленнєвого етикету з метою сформулювати адекватне уявлення слухача про особливості комунікативної поведінки українців (у якому порядку вивчати окремі формули, чи групи формул, і в якому обсязі розривати кожну з визначених груп), і **як вивчати**, тобто які форми, методи й методики при цьому застосовувати. Роздуми над порядком та шляхами формування апеляційного складника української комунікативної компетенції іноземців, що вивчають українську мову, вважаємо за доцільне розпочати з визначення доцільності й порядку обговорення стандартних комунікаційних ситуацій. У науковій літературі знаходимо найрізноманітніші їх переліки та описи, чи не найповнішим із яких вважаємо запропонований Я. Радевич-Винницький. Учений пропонує розрізняти такі стандартні етикетні ситуації: вітання, звернення до незнайомої людини, привернення до себе уваги, знайомлення (без посередника), знайомлення (через посередника), запрошення, вибачення, прохання, наказ, порада, пропозиція, згода, відмова, привітання, побажання, тост, подяка, розрада, співчуття, схвалення, комплімент, зауваження, докір, критика, висловлення сумніву, висловлення власного погляду, прощання, телефонування, листування¹⁵. Для порівняння наведемо типологію С. Богдан (дослідниця вирізняє звертання, привітання, прощання, прохання, вибачення, крім того у своїй книзі подає розділи, присвячені таким комунікативним ситуаціям, як знайомство (представлення), запрошення, побажання (благословення, віншування), вдячність, компліменти, присяга, етикет листування, етикет телефонної розмови, етикет у транспорті)¹⁶ та Н. Формановської (звертання, знайомство, привітання, прощання, вибачення, подяка, поздоровлення, побажання, комплімент, схвалення, співчуття, згода, відмова)¹⁷.

Зрозуміло, що серед окреслених ситуацій спілкування є такі, у які щодня і багато разів потрапляє пересічний мовець, як і такі, що трапляються досить рідко. Вважаємо, що на початкових етапах вивчення мови як іноземної

¹⁴ С.К. Богдан, *Мовний етикет українців: традиції і сучасність*, Київ 1998, 475 с.; Т.В. Ларина, *Категория вежливости и стиль коммуникации: Сопоставление английских и русских лингвокультурных традиций*, Москва 2009, 512 с.; О. Миронюк, *Історія українського мовного етикету. Звертання*, Київ 2006, 167 с.; Я. Радевич-Винницький, *Етикет і культура спілкування*. Навчальний посібник, Київ 2006, 291 с.; М.С. Скаб, *Прагматика апеляції в українській мові*, Чернівці 2003, 80 с.; М. Стахів, *Український комунікативний етикет*. Навчально-методичний посібник, Київ 2008, 245 с.; Н.И. Формановская, *Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика*, Москва 2007, 480 с.; *Grzeczność nasza i obca*, pod red. M. Marcjanik, Warszawa 2005, 288 s.

¹⁵ Я. Радевич-Винницький, *Етикет і культура спілкування*. Навчальний посібник, Київ 2006, с. 154–220.

¹⁶ С.К. Богдан, *Мовний етикет українців: традиції і сучасність*, Київ 1998, с. 12.

¹⁷ Н.И. Формановская, *Речевое взаимодействие: коммуникация и прагматика*, Москва 2007, с. 415–416.

необхідно засвоїти основні настанови українського мовного етикету стосовно найчастотніших ситуацій, до яких відносимо: ситуації нав'язування контакту – вітання, звертання; розриву контакту – прощання; підтримання контакту – вибачення, прохання, подяка, згода, відмова (до речі, саме ці ситуації описує автор сучасного навчально-методичного посібника з українського мовленнєвого етикету М. Стахів¹⁸).

Вважаємо, що опанування слухачами правил поведінки в тих чи тих ситуаціях доцільно проводити в кілька етапів: передусім окреслити прагматичні особливості ситуації, засвоїти та довести до автоматизму використання найзагальніших (універсальних) для названої комунікативної ситуації етикетних формул; потім ознайомити тих, хто вивчає мову, з різними варіантами (частковими виявами) ситуації та відповідними їм етикетними формулами; надалі поступово розширювати коло можливих для відповідної ситуації етикетних формул, обмежених у використанні віком, статтю, соціальною приналежністю, місцем проживання, мовців, часом (сезоном) застосування формули тощо; поглиблювати розуміння застосування тих чи тих етикетних формул залежно від офіційності, напівофіційності, неофіційності спілкування; і, нарешті, дати інформацію про ненормативні, не етикетні вислови, яких невиховано вживати у тій чи тій комунікативній ситуації.

Лише після успішного засвоєння опрацьованих одиниць мовленнєвого етикету і вироблення достатніх навичок їх доречного та ефективного використання в живому спілкуванні можна перейти до такого ж поетапного опрацювання наступної „порції” етикетних висловлень, серед яких: привернення до себе уваги, знайомлення (без посередника), знайомлення (через посередника), запрошення, порада, привітання, побажання; схвалення.

Після ретельного й усебічного опрацювання названих вище комунікативних дій можуть бути вивчені наказ, пропозиція, тост, розрада, співчуття, комплімент, зауваження, докір, критика, висловлення сумніву, висловлення власного погляду.

Особливого (комплексного, такого що передбачає поєднання й координування попередньо вивчених етикетних формул) вимагає опрацювання правил поведінки під час телефонної розмови та в листуванні.

Для досягнення поставлених лінгводидактичних завдань необхідно використовувати найрізноманітніші методи, методики та прийоми навчання. Погоджуємося, зокрема, з М. Стахів у тому, що чи не найефективнішими й найцікавішими для слухачів є ситуативні комунікативні вправи. Виходячи із розуміння комунікативної ситуації як „конкретної ситуації спілкування, у яку входять партнери з комунікації і яка спонукає її учасників до міжособистісної інтеракції”¹⁹, зважаючи на те, що саме „комунікативна ситуація визначає мовленнєву поведінку, способи реалізації комунікативної інтенції (стратегію,

¹⁸ М. Стахів, *Український комунікативний етикет*. Навчально-методичний посібник, Київ 2008, 245 с.

¹⁹ Ф.С. Бацевич, *Основи комунікативної лінгвістики*. Підручник, Київ 2004, с. 337.

тактику комунікації тощо)²⁰, навчання основам комунікативної поведінки доцільно проводити передусім шляхом виконання вправ, оснований на моделюванні тими, хто навчається, конкретних стандартних ситуацій спілкування. Так, наприклад, у вже згадуваному посібнику М. Стахів серед таких ситуацій знаходимо: зустріч давно знайомих (учні отримують завдання скласти діалоги, скориставшись для побудови реплік поданими текстами), звертання (завдання – утворити можливі форми звертання до особи, про яку відомо..., вибрати оптимальне з поданих переліків звертань) тощо. Цікавими видаються завдання моделювання ситуації мовленнєвої поведінки в незнайомому місті. Ще одним із варіантів ситуативних комунікативних вправ вважаємо такі, в яких мовця запитують про те, яку лінію комунікативної поведінки він би обрав, наприклад, „Ви йдете вулицею, а назустріч вам іде людина, яка, на вашу думку, не хоче, щоб ви її впізнавали” чи „Ви заходите в крамницю. Чи треба вітатися?” та ін.

Після усвідомлення особливостей комунікативної поведінки українців у частині використання ними формул мовленнєвого етикету необхідно вдатися до спрямованої та систематичної роботи з вироблення у слухачів необхідних навичок усвідомленого, а надалі й „автоматичного” застосування відповідних мовних засобів у певних стереотипних комунікативних ситуаціях. На цьому етапі підготовки на перший план виступає така форма роботи як комунікативний тренінг –

запланований процес, призначений поповнити комунікативні навички та знання, у тому числі мовленнєвого етикету, а також перевірити вміння і виробити ефективні способи їх застосування²¹.

Погоджуємося з М. Стахів і в тому, що

найпродуктивнішими на етапі формування умінь і навичок використання етикетних мовленнєвих формул вважаються конструктивні вправи на рівні зв'язних висловлень²².

Авторка пропонує загальний перелік типів завдань до таких вправ, серед яких найефективнішими і найпридатнішими для роботи з іноземцями вважаємо завдання: доповнення тексту відповідними до комунікативної ситуації вербальними етикетними формулами, невербальними етикетними знаками, прислів'ями та приказками „яскраво вираженого мовленнєво-етикетного змісту”; на вставку в текст відповідних етикетних виразів; на заміну в поданому тексті етикетних формул відповідно до поставленого завдання зміни тональності тексту; на зміну тональності тексту шляхом заміни етикетних словесних формул у ньому; на заміну етикетних формул та етикетних фразем відповідними синонімами. Доволі ефективними вважаємо також і завдання конструювати тексти, які полягають у вимозі

²⁰ Там само.

²¹ М. Стахів, *Український комунікативний етикет*. Навчально-методичний посібник, Київ 2008, с. 174.

²² Там само, с. 181.

створити новий текст із поданих складників, у нашому випадку формул мовленнєвого етикету.

Активне й інтенсивне шліфування навичок свідомого й ефективного використання іноземцями засобів українського мовленнєвого етикету відбувається у процесі редагування поданого тексту. Причому дуже важливо не лише домогтися заміни неправильної чи невдалої одиниці на правильну чи вдалішу, але й отримати аргументоване пояснення такої правки. Вдосконалення комунікативної компетенції забезпечують і відповідні творчі роботи: найпоширеніші з яких – укладання діалогів, текстів різних жанрів з чітко окресленим комунікативним призначенням.

Ну і безперечно винятково важливим та ефективним засобом вироблення свідомих навичок доречного й ефективного користування формулами українського мовленнєвого етикету є спеціальні ігри (рольові чи ділові), які дають змогу максимально задіяти, по-перше, креативний потенціал мовця, по-друге, свідомо досягнути максимальної схожості з ситуаціями реального спілкування, і, по-третє, мати змогу свіжими слідами обговорити, уточнити й відкорегувати вади й неточності комунікативної поведінки учасників гри. Дуже повчальним і таким, що поглиблює знання про найтонші нюанси комунікативної поведінки українців, вважаємо роботу по розробленню алгоритму певної гри. Адже уміло керуючи ходом дій тих, хто навчається, можна домогтися їх активної участі в моделюванні тих чи тих комунікативних ситуацій, а обговорення можливих варіантів застосування етикетних формул у них розкриє як наявні знання й навички, так і можливі недогляди, хибні стереотипи тощо, що дозволить свідомо й націлено формувати комунікативну компетенцію.

Проведена робота повинна переконати слухачів у необхідності суворого дотримання норм і правил мовного етикету українців, який, за слушним висловленням Ф. Бацевича, „свідчить про їхню побожність, шану до батьків, до жінки, демократизм, емоційність, естетизм, делікатність тощо”²³, виробити в них відповідні навички ефективного використання конкретних етномаркованих мовних засобів, які призведуть до усвідомлення того, що

мовний етикет, попри наявність спільних структурних елементів у багатьох етносів (формули вітання, прощання, висловлення співчуття тощо) має національно-культурну специфіку. Знання цієї специфіки – важливий складник комунікативної компетенції носія інших культурно-мовних традицій, необхідна умова успішної міжкультурної комунікації²⁴.

²³ Ф. С. Бацевич, *Основи комунікативної лінгвістики*. Підручник, Київ 2004, с. 262.

²⁴ Там само, с. 265.

FORMATION OF THE ETIQUETTE CONSTITUENT OF COMMUNICATIVE
COMPETENCE WHEN STUDYING UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Summary. The article touches upon the stages and methods of formation of the etiquette constituent of communicative competence when studying Ukrainian as a foreign language. The author suggests the consecution of examination of the speech etiquette forms, comments upon the linguistic didactics methods, tasks and exercises, which can be used.

Key words: speech etiquette, communicative competence, linguistic didactics, studying Ukrainian as a foreign language